

BAĞIMLILIK YARATAN MAL TÜKETİMİ VE TÜKETİCİ TERCİHLERİ

Yar. Doç. Dr. Lale DAVUT

Bağımlılık yaratan mal tüketimi konusu, tüketicinin bir mala bağımlı olmasının yanısıra bağımlılıktan kurtulma çabalarını, zaman zaman bu çabalarda başarısız olup tekrar bağımlılığa geri dönüşü ve bağımlılıktan kurtulabilme amacıyla kişinin kendini bağlayıcı tedbirlere başvurması gibi sorunları kapsamaktadır. Bağımlılık yaratan mal tüketiminin tüketici tercihleri üzerindeki etkileri, tercihlerin değişmesi sorunu, bağımlılıktan kurtulmak isteyen ama kurtulamayan tüketicinin çelişkileri konunun iktisat teorisi açısından ilgi çekici yönleridir. Bu yazıda da bu konular incelenecektir.

Ancak, yazının başında "bağımlılık yaratan mal" teriminin kapsamı üzerinde durmakta yarar vardır. Bu terim bu yazıda, günlük dildekenden farklı bir şekilde kullanılmaktadır. Günlük dilde "bağımlılık yaratan mal" terimi genellikle, zaman içinde olumsuz etkileri ortaya çıkan ve bağımlılıktan kurtulmanın tıbbi yardım gerektirdiği mallar için kullanılmaktadır. Uyuşturucu madde bağımlılığı, alkol bağımlılığı tipik örneklerdendir.

Bu yazıda ve başvuru kaynaklarda ise, zaman içinde olumsuz etkileri olan mallar yanısıra olumlu etkileri olan mallar da bağımlılık yaratan mal kapsamına alınmaktadır. Bağımlılık ilişkisinin çok şiddetli olduğu mallarla birlikte daha zayıf bağımlılık ilişkisi içeren mallar da kapsama alınmaktadır. Böylece günlük dildekenden farklı ve daha geniş kapsamlı bir bağımlılık söz konusu olmaktadır. Thaler bu kapsamda mal tüketimi için, "yatırım yönü olan tüketim malları" ve "açık bir şekilde zaman boyutu içeren tüketim" terimlerini kullanmaktadır.¹ Bu tür mallar, pozitif yatırım malları ve negatif yatırım malları olarak ikiye ayrılmaktadır. Pozitif yatırım mallarında tüketimin yaratacağı yararlar, tüketim için katlanılan maliyetlerden daha sonraki bir zaman döneminde ortaya çıkmaktadır. Negatif yatırım mallarında ise tam tersi bir zaman yapısı söz konusudur. Örneğin: Sigara içildiği anda zevk ve tatmin yaratmakta; sağlık üzerindeki olumsuz etkileri ise daha sonra ortaya çıkmaktadır.

¹ R. Thaler, "Toward A Positive Theory of Consumer Choice," *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1980, I, s. 36-37.

Birinci bölümde, bağımlılık yaratan mal tüketiminin ayırdedici özellikleri ve etkilerini inceleyeceğiz. İkinci bölümde, bağımlılık yaratan mal tüketimini inceleyen iki ayrı modeli tanıtacağız. Üçüncü bölümde sunulan modellerin eleştirileri ele alınacaktır. Dördüncü bölümde sonuçlar sunulacaktır.

1)BAĞIMLILIK YARATAN MAL TÜKETİMİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ VE ETKİLERİ

Bağımlılık yaratan mal tüketiminin üzerinde çok durulan iki temel özelliği bulunmaktadır: Bu tür mallarda cari tüketim gelecekteki tüketimi etkilemekte ve kişinin tüketimi kontrol altında tutması zor olup çelişkili davranışlara yol açabilmektedir. Bu iki temel özelliğin iktisat teorisi açısından önem taşıyan etkileri bulunmaktadır. Bu bölümde, bağımlılık yaratan mal tüketiminin değindiğimiz temel özellikleri ve etkilerini inceleyeceğiz.

1-A) Cari Tüketimin Gelecekteki Tüketimi Etkilemesi

Bağımlılık yaratan mal tüketiminde, cari tüketimin gelecekteki tüketimi etkilemesi ve bağımlılık yaratması en çok üzerinde durulan özelliktir. Bu tür mallarda tüketime bir kez başlayınca, ilerde de daha çok tüketme eğilimi ortaya çıkmaktadır. Malın tüketimiyle elde edilen tatmin ve zevkin tekrarlanması sonucunda o mal, tüketiminden vazgeçilemeyen bir mal haline gelmektedir². Örneğin, sigara ve alkol tüketimi ve bu tüketimin bir süre tekrarlanması, bu tür mallar için ilerde karşı konulması güç bir tüketim isteği uyandırmaktadır.

Cari tüketimin bu şekilde gelecekteki tüketimi etkilemesi ve bağımlılık yaratması genellikle zevk ve tercihlerin değişmesi olarak ifade edilmektedir. Örneğin Marshall müzik dinleme örneği vererek, müzik dinlemenin gelecekte de daha çok müzik dinleme yönünde tercihleri etkileyebileceğine değinmektedir³. Marshall'dan sonra da, konunun zevk ve tercihlerin değişmesi çerçevesinde incelendiği çalışmalar vardır⁴.

Öte yandan, bağımlılık yaratan mal tüketiminde cari tüketim ile gelecekteki tüketim arasındaki ilişkinin zevk ve tercihlerin sabit kaldığı bir çerçevede incelendiği modeller de vardır⁵. Üçüncü bölümde daha geniş olarak üzerinde duracağımız modeller bu türdendir.

² G. Stigler ve G. Becker, "De Gustibus Non Est Disputandum", *American Economic Review*, Mart 1977, s.78.

T. Scitovsky, *The Joyless Economy: An Inquiry Into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction*, Oxford University Press, Newyork 1975, s. 127.

³ A. Marshall, *Principles of Economics*, 8. B. Londra 1923, s. 94.

⁴ Örneğin: C.C. von Weizsacker, "Notes on Endogenous Changes of Tastes", *Journal of Economic Theory*, Aralık 1971, 3, s.345-372. R. Strotz, "Myopia and Inconsistency in Dynamic Utility Maximization" *Review of Economic Studies*, No:3, 1956, 23, s.165-80. R. Pollak, "Consistent Planning," *Review of Economic Studies*, Nisan, 1968, s.201-208.-----, "Endogenous Tastes in Demand and Welfare Analysis", *American Economic Review*, Mayıs 1978, 68/2, s.374-379.

⁵ Örneğin, G. Stigler ve G. Becker, a.g.m., G. Winston, "Addiction and Backsliding", *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1980, I, s. 295-324.

Bu modellerde tüketici veya tüketici birimi, piyasadan satın aldığı mallara kendi bilgi ve becerisini ve zamanını katarak "üretimde" bulunmaktadır⁶. Tüketicieye tatmin veya fayda sağlayan da, tüketim birimi tarafından gerçekleştirilen üretim sonucunda ortaya çıkan "maddelerin" tüketimidir. Örneğin, kişiye fayda sağlayan şey sabah iyi bir kahvaltı yapmış olmaktır diyebiliriz. Bu ise, satın alınan kahvaltılık malzemeye tüketicinin zamanını ve bilgi ve becerisini katarak bir üretimde bulunması sonucu ortaya çıkmaktadır⁷. Bu çerçevede içinde, bağımlılık yaratan mallarda cari tüketim ile gelecekteki tüketim arasındaki ilişki ise şu şekilde ortaya çıkmaktadır: Bağımlılık yaratan mallar, tüketicinin gerçekleştirdiği üretimde kullanılan bilgi, beceri v.b. unsurları içeren ve beşeri sermaye olarak isimlendireceğimiz faktörü etkilemektedir. Beşeri sermayenin etkilenmesi ise üretim olanaklarının değişmesine yol açmaktadır ve bu yolla tüketicinin ürettiği maddenin gölge fiyatını etkilemektedir. Gölge fiyatta meydana gelen değişme ise tüketicinin talep miktarını etkilemektedir. Böylece bağımlılık olayı, zevk ve tercihlerin sabit kaldığı bir ortamda gölge fiyatların değişmesi ile açıklanmaktadır.

1-B) Bağımlılık Yaratan Mal Tüketimini Kontrol Altında Tutmanın Güçlükleri

Bağımlılık yaratan mal tüketiminin bir başka önemli özelliği, kişinin tüketimini kontrol altında tutmasının güç oluşu ve bağımlılıktan kurtulma çabalarının çelişkili davranışlara yol açabilmesidir. Örneğin⁸, bazı sigara tiryakileri insan sağlığına verdiği zararlar nedeniyle sigarayı bırakmak istemelerine rağmen, bu çabalarında her zaman başarılı olamamakta ve zaman zaman tiryakiliğe geri dönüş söz konusu olabilmektedir. Aynı şekilde, giriş bölümünde pozitif yatırım malları olarak nitelediğimiz mallar için de benzeri çelişkiler söz konusu olabilmektedir. Eğitim, müzik dinleme, hergün spor yapma veya koşma ileriye dönük olumlu etkiler yaratmaktadır. Bu olumlu etkiler gözönüne alındığında kişi tüketimde bulunmak arzusundadır. Ancak bazı anlarda da tüketimde bulunmak istememekte ve tüketmek için kendisini zorlaması gerekmektedir.

Bağımlılıktan kurtulma çabalarında kişi, hem tüketimden vazgeçmeyi istemekte, hem de zaaf anlarında tüketimde bulunmayı istemektedir. Bu gibi durumlarda, kişinin iradesini kullanarak kendi kendini idare etmesi gerekmektedir. Schelling bu durumu "egonomi" veya "kendi kendini idare sanatı" olarak isimlendirmektedir⁹. Tabii, kendi kendini idare bağımlılık yaratan mal tüketimi dışında da söz konusu olabilir. Ancak bu tür tüketimde, temel özelliklerden birisi olmaktadır.

⁶ Tüketim biriminde gerçekleştirilen üretim konusunda bkz. R. Michael and G. Becker, "On the New Theory of Consumer Behavior" *Swedish Journal of Economics*, Aralık 1973, 75, s. 378-396.

⁷ G. Winston, a.g.m. s. 300.

⁸ G. Winston a.g.m., s. 297-298 ve s. 313.

R. Thaler ve H. Shefrin, "An Economic Theory of Self-Control", *Journal of Political Economy*, Nisan 1981, 89, s. 394 v.d.

⁹ T.C. Schelling, "Egonomics, or the Art of Self-Management", *American Economic Review*, Mayıs 1978, 68/2, s. 290-294. _____, "Self command in Practice- in Policy, and in a Theory of Rational Choice," *American Economic Review*, Mayıs 1984, 74 (2), s. 1-11.

Bağımlılık yaratan mal tüketiminin kendi kendini idareyi gerekli kılan bu özelliğinin, iktisat teorisi açısından ilginç uzantıları vardır. Herhangi bir malın bağımlısı olan ve bu bağımlılıktan tatmin duyan, vazgeçmeyi düşünmeyen tüketicinin davranışları geleneksel iktisat teorisi çerçevesinde daha rahat incelenebilmektedir. Ancak, sigara bağımlılığından kurtulma isteğine rağmen zaman zaman sigara tüketmek isteyen ve bu konuda zaafa düşen, zaaf anları ile karşılaşacağını tahmin ederek önceden kendini bağlayıcı tedbirlere başvuran ve hatta sigarayı bırakırma kulübü v.b. kuruluşlardan bağımlılıktan kurtulmak, bağımlılık yaratan malı tüketmemek için para karşılığı hizmet satın alan kişinin davranışları geleneksel çerçeveden biraz daha farklı modeller içinde incelenmektedir¹⁰.

İkinci bölümde bağımlılık yaratan mal tüketiminin değindiğimiz temel özelliklerini yansıtan iki modeli tanıtaacağız.

2) BAĞIMLILIK YARATAN MAL TÜKETİMİNİ İNCELEYEN İKİ MODEL

Bu bölümde, bağımlılık yaratan mal tüketimini zevk ve tercihlerin sabit kaldığı bir çerçevede inceleyen iki model; Stigler-Becker modeli ve Winston modeli sunulacaktır. Stigler-Becker modeli, tüketici biriminde gerçekleştirilen üretim sonucunda ortaya çıkan maddelerin tüketiminden fayda sağlandığı bir ortamda, bağımlılık yaratan mal tüketimi ve cari tüketim ile gelecekteki tüketim arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Winston modeli, benzer bir yapıdan hareketle bağımlılıktan kurtulmanın güçlüğü ve yarattığı çelişkileri de inceleyen bir modeldir¹¹.

2-A) Stigler-Becker Modeli:

Stigler ve Becker'e göre zevk ve tercihler zaman içinde önemli bir değişme göstermediği gibi, bu açıdan kişiler arasında da önemli farklılıklar yoktur¹².

Daha önce değindiğimiz gibi bu modelde tüketiciler, satın aldıkları malları, bilgi ve becerilerini ve zamanı kullanarak maddeler üretirler. Tüketicie fayda veren bu şekilde üretilen maddelerin tüketimidir. Bu maddelerin piyasa fiyatı yoktur. Ancak, maliyetlerini yansıtan gölge fiyatları vardır. Gölge fiyatlar ve gelirdeki değişmeler talep edilen miktarı etkilemektedir.

Bağımlılık yaratan mal tüketimi, zevk ve tercihler sabitken, bilgi ve beceri faktörünü (buna beşeri sermaye denilmektedir) etkileyerek gölge fiyatı değiştirmektedir. Gölge fiyatındaki değişme de talep edilen miktarda değişmeye yol açmaktadır.

¹⁰ Örneğin Thaler bu gibi durumların rasyonel davranan tüketiciye dayalı teori çerçevesinde yanlış değerlendirileceğine, "Prospect Theory" adı verilen bir başka yaklaşımla daha sağlıklı incelenebileceğine işaret etmektedir. R. Thaler, a.g.m.

¹¹ G. Stigler ve G. Becker a.g.m., G. Winston, a.g.m.

¹² G. Stigler-G. Becker, a.g.m., s. 76.

Stigler ve Becker müzik beğenisi olarak isimlendirdikleri yararlı/nitelikte bir bağımlılık yaratan mal örneğini kullanarak modeli açıklamaktadır. Modelde kullanılan notasyon şöyledir:¹³

Tüketicinin fayda fonksiyonu tüketicinin ürettiği 2 maddeye bağlı bir fonksiyondur. Bu fonksiyon:

$$U = U(M, Z) \text{ şeklindedir.}$$

M: Müzik beğenisinin üretilip tüketilen miktarıdır.

Z: Diğer malların üretilip tüketilen miktarıdır.

M için üretim fonksiyonu:

$M = M_m(t_m, S_m)$ şeklindedir.

t_m = Müziğe ayrılan zamanı göstermektedir.

S_m = Müzik üretiminde kullanılan beşeri sermayeyi göstermektedir.

Müzik üretiminde şu ilişkiler varsayılmaktadır:

$$\frac{\partial M_m}{\partial t_m} > 0, \frac{\partial M_m}{\partial S_m} > 0 \text{ ve } \frac{\partial^2 M_m}{\partial t_m \partial S_m} > 0$$

Bağımlılık yaratan mal tüketiminde, cari tüketimin gelecekteki tüketim üzerindeki etkilerini takip edebilmek için, değişkenler ilgili oldukları zaman dönemi belirtilerek kullanılmaktadır. Böylece M_j , j dönemindeki müzik beğenisinin üretilmiş miktarını göstermektedir. M_j , j döneminde müziğe ayrılan zaman (t_{mj}) ve müzikle ilgili beşeri sermayenin (S_{mj}) fonksiyonudur. Müzikle ilgili sermaye ise geçmişte üretilip tüketilen müzik beğenisinden etkilenmektedir. Bu durumu şöyle gösterebiliriz:

$$S_{mj} = h(M_{j-1}, M_{j-2}, \dots, E_j)$$

Burada E_j terimi eğitim ve diğer beşeri sermaye unsurlarının etkilerini göstermektedir. Burada S_{mj} ve M_j - v arasında şu ilişkiler söz konusudur:

Tanım gereği yararlı bağımlılıkta $\frac{\partial S_{mj}}{\partial M_j - v}$ terimi bütün v'ler için Pozitifdir. Zararlı bağımlılıkta ise bu terim negatiftir. Bağımlılık söz konusu olmadığında ise bu terim '0'dır.

Kişinin ömür süresi (T) için söz konusu olan fayda fonksiyonu şöyle gösterilebilir:^{14, 15}

¹³Burada Stigler-Becker, a.g.m. de kullanılan notasyon ve anlatım takip edilmektedir.

¹⁴Winston, a.g.m., s. 300.

$$v = \sum_{j=1}^T U(M_j, Z_j) \frac{1}{(1+r)^T}$$

Burada tüketicinin geliri de, zamanın tüketici açısından değerini kapsayacak şekilde tanımlanmaktadır¹⁶.

Tüketici, maddelere ilişkin üretim fonksiyonu ve gelirin getirdiği sınırlamalar altında faydasını maksimize etmeye çalışmaktadır. Optimalite şartı, bilindiği gibi, malların marjinal faydaları oranının fiyatları oranına eşit olmasıdır. Bu model için bu şartı şöyle ifade edebiliriz:

$$\frac{MU_{Mj}}{MU_{Zj}} = \frac{\pi_{Mj}}{\pi_{Zj}}$$

MU_{Mj} ve MU_{Zj} sırasıyla j döneminde M malının marjinal faydası ve Z malının marjinal faydasını göstermektedir.

π_{Mj} ve π_{Zj} sırasıyla M malının gölge fiyatını ve Z malının gölge fiyatını göstermektedir. Gölge fiyat maddelerden bir birim daha fazla üretmenin maliyetidir.

M malı üretimi, gelecekteki müzikle ilgili beşeri sermayeyi olumlu bir şekilde etkilemektedir. Böylece M malı için, cari üretim maliyetleri yanısıra bir yatırım getirisi de sözkonusudur. Bu nedenle M malının gölge fiyatı, Z malınıninkinden daha karmaşık bir şekil almaktadır. M malının gölge fiyatını şu şekilde yazabiliriz:

$$\pi_{Mj} = \frac{W \partial \pi_{Mj}}{\partial M_j} \quad \text{-- } A_j$$

W : Ücret

A_j ¹⁷ = Bağımlılığın etkisini gösteren terim. Bu terim j döneminde bir birim M malı tüketmenin gelecekte zaman inputundan sağlayacağı tasarrufu göstermektedir.

¹⁵ Stigler-Becker'e göre burada uygulanacak iskonto oranı zaman tercihinine bağlıdır ve istikrarlı tercihler varsayımı ile bağdaşabilecek bir uygulama iskonto oranının '0' kabul edilmesidir. Bkz. Stigler-Becker, a.g.m. s. 78, dipnot (4).

¹⁶ Buna "full income" adı verilmektedir. G. Stigler-G. Becker, a.g.m., s. 77

¹⁷ M 'nin gölge fiyatı daha açık olarak şöyle yazılabilir:

$$\pi_{Mj} = W \frac{\partial \pi_{Mj}}{\partial M_j} \quad \text{-- } W \sum_{i=1}^{T-j} \frac{\partial M_{j+i}}{\partial S_{Mj+i}} / \frac{\partial M_{j+i}}{\partial \pi_{Mj+i}} \cdot \frac{dS_{Mj+i}}{dM_j} \cdot \frac{i}{(1+r)^i}$$

G. Stigler-G. Becker a.g.m., s. 79.

M malı yararlı bir mal ise, bu malın tüketimi beşeri sermayeyi olumlu bir şekilde etkilemekte ve gelecekteki M malı üretiminde zaman inputundan tasarruf edilmesine yol açmaktadır. Ayrıca müzikle ilgili beşeri sermaye biriktikçe $\frac{\partial m_j}{\partial M_j}$ terimi de

etkilenmektedir. Bu terim müzik beğenisi üretiminde kullanılan zaman inputunun marjinal verimliliğinin tersidir. Geçmişteki M tüketiminin beşeri sermayeye olumlu katkısı nedeniyle, yaş ilerledikçe zaman inputunun müzik beğenisi üretimindeki marjinal verimliliği artmaktadır. Böylece, yaş ilerledikçe $\frac{\partial m_j}{\partial M_j}$ terimi azalma göstermektedir.

A_j teriminin yaşamın gençlik yıllarında fazla değişmediği, yaş ilerledikçe ise azalma gösterdiği varsayılmaktadır. Böylece gençlik dönemi içinde, yaş ilerledikçe M'nin gölge fiyatı düşme gösterecektir. Eğer Z'nin fiyatı yaş ilerledikçe değişmiyorsa, M'nin nispi fiyatında da yaş ilerledikçe bir düşme görülecektir. Nispi gölge fiyatlardaki bu değişme nedeniyle de yaş ilerledikçe müzik beğenisi tüketimi artacaktır. Müzik beğenisi tüketimi artmakta birlikte, müziğe ayrılan zamanın artıp artmayacağı Stigler ve Becker'e göre talep esnekliğine bağlıdır. Bağımlılık, yaş ilerledikçe müzikle ilgili beşeri sermayenin büyümesine yol açacaktır. Beşeri sermayedeki bu artış nedeniyle, yaş ilerledikçe müziğe ayrılan zamanın azalmasına rağmen müzik beğenisi tüketimi artabilir. Müzik beğenisi talebi ne kadar esnekse müziğe ayrılan zamanın giderek artması ve bir bağımlılık durumu sergilemesi de o kadar olasıdır¹⁸.

Yaşlılık çağında, kişinin yaptığı yatırımın semeresini göreceği dönem azaldığı için geleceğe ilişkin yatırım yapma isteği azalacaktır. Bu nedenle, müzikle ilgili beşeri sermayenin azalacağı ve dolayısıyla müziğin gölge fiyatının yükseleceği ileri sürülmektedir. Gölge fiyattaki yükselme müzik beğenisinin talep edilen miktarında azalmaya yol açacaktır. Müziğe ayrılan zaman ise talep esnekliğine göre değişecektir. Böylece model, bağımlılığın genç yaşlarda, yaşlılık çağına kıyasla daha şiddetli olabileceğine işaret etmektedir.

Stigler-Becker modelinde zararlı bağımlılık, eroin bağımlılığı örneği verilerek incelenmektedir. Tüketici eroin, beşeri sermaye ve zamanı kullanarak "hayal alemi" diyebileceğimiz bir madde üretmekte ve tüketmektedir. Cari tüketim gelecekteki üretimde kullanılacak beşeri sermayeyi olumsuz yönde etkilemekte ve bu şekilde gölge fiyatın yükselmesine yol açmaktadır. Gölge fiyatın yükselmesi, "hayal alemi"nin talep edilen miktarının azalmasına yol açmaktadır. "Hayal alemi" üretiminde kullanılan eroinin talep edilen miktarının azalıp azalmamasının ise, talep esnekliğine bağlı olduğu belirtilmektedir. Hayal aleminin talep esnekliği ne kadar az ise, eroin tüketiminin de bağımlılık durumu sergilemesi o kadar olasıdır.

Stigler ve Becker'e göre, tüketici beşeri sermaye üzerindeki olumsuz etkilerini tam olarak tahmin edebilmesine rağmen eroin kullanıyorsa, bu durumda elde edilen fayda eroin kullanımının menedilmesi durumunda elde edilecek faydadan daha büyüktür¹⁹.

¹⁸G. Stigler-G. Becker, a.g.m., s. 80.

¹⁹G. Stigler ve G. Becker, a.g.m., s. 80-81.

Stigler-Becker modelinde zevk ve tercihlerin değişmediği bir ortamda, bağımlılığın yanısıra gelenek, reklam, moda gibi konular da incelenmektedir. Ancak biz modelin sadece bağımlılıkla ilgili bölümüne yer verdik. Modelle ilgili eleştirilere ise üçüncü bölümde yer vereceğiz.

2-B) Winston Modeli

Winston modelinde de bağımlılık, zevk ve tercihlerin sabit kabul edildiği bir ortamda incelenmektedir. Ancak Winston modelinin Stigler-Becker modelinden farklı olduğu iki önemli nokta vardır²⁰:

Birinci olarak Winston, bağımlılık yaratan mal tüketiminde çelişkili tercihlerin önemli bir özellik olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin sigara bağımlısı bir kişi, bir yandan bir sigara daha içmek isterken, bir yandan da doktorun ikazlarını dikkate alıp içmemeyi düşünebilir. Bu çelişki durumunu Schelling, aynı vücutta yer alan ve birbirleriyle zıt istekleri olan iki ayrı kişiliğin mücadelesine benzetmektedir²¹: Yukarıda verilen sigara bağımlısı örneğini kullanacak olursak, kişiliklerden biri sigara içmek isterken diğeri sağlıklı bir bünyeye sahip olmak istemektedir. Thaler ve Shefrin ise bu durumu, planlayıcı ve yürütücü ikilisi çerçevesinde incelemekte ve işletmelerde işletme sahipleri ile yöneticileri arasındaki ilişkiye benzetmektedir²².

Çelişkili tercihler durumunu Winston, bir zaman döneminden diğerine istikrarlı olan fakat seçilen zaman dönemi içinde sabit olmayan bir tercih yapısı ile ifade etmektedir. Seçilen belli bir zaman dönemi içinde kişinin tercihleri bir andan diğerine farklı olabilmektedir. Winston, tercihlerin belli bir anda iki farklı sıralamadan birini yansıtabileceği bir tercih yapısı sunmaktadır²³.

Kişinin tercihleri hayatının belli bir anında, ya $U = (M, Z)$ fayda fonksiyonunun gösterdiği gibidir veya $U^* = U^*(M, Z)$ fayda fonksiyonunun gösterdiği gibidir. M terimi burada da bağımlılık yaratan mal için kullanılmaktadır ve U^* fonksiyonu M 'nin daha çok tercih edildiği durumu göstermektedir.

Çelişki yaratan bir başka unsur da, tüketicinin eş anlı olarak tercihlerini iki farklı dönem uzunluğuna göre tanımlamasıdır²⁴. İçinde yaşanan ana göre, "miyop tercihler" adı verilen tercihler belirlenmektedir. Miyop tercihler ya U veya U^* ile gösterildiği gibidir. Bir de "j" ile gösterilen daha uzun bir zaman birimi söz konusudur ki, bu zaman biriminde U ve U^* ile gösterilen tercihlerin beklenen değeri geçerlidir. "j" döneminde "uzun dönemli tercihler" söz konusudur ve "j" döneminin uzunluğu bağımlılık yaratan mal için tercihlerin U ve U^* arasında değişme durumuna göre belirlenir. Tüketici, yaşam süresi (T) boyunca tercihlerinin U ve U^* arasında değişeceğini ve j dönemi içinde n/T

²⁰ G. Winston, a.g.m., s.303v.d.

²¹ Schelling (1984) a.g.m., s. 7-8, Schelling (1978) a.g.m., s. 290.

²² R. Thaler ve H. Shefrin, a.g.m., s. 394-396.

²³ Winston, psikoloji alanında bu tür tercih yapısını destekleyen çalışmalara değinerek örnekler vermektedir. Bkz. Winston a.g.m., s. 304 G. Ainslie, "Specious Reward: A Behavioral Theory of Impulsiveness and Impulse Control", Psychological Bulletin, Temmuz 1975, 82, s. 463-96.

²⁴ Winston, a.g.m., s. 304-305.

kere U ve $1 - n/T$ kere de U^* ile gösterilen tercihlerin geçerli olacağını bilmektedir. U ve U^* tercihlerinin ortaya çıkma sıklığı yaşa göre değişmemektedir. Böyle "j" döneminin tümü için söz konusu olan uzun dönemli tercihler şu şekilde gösterilmektedir:

$$\bar{U}_j = (n/T) U (M_j, Z_j) + (1-n/T) U^* (M_j, Z_j)$$

Winston'un öne sürdüğü tercih yapısına göre, tüketici herhangi bir anda hem o andaki miyop tercihlerinin farkındadır, hem de tercihlerin değişebileceğinin farkındadır. Miyop tercihler ve uzun dönemli tercihler aynı yönde-örneğin M'nin tüketilmesi yönünde-harekete yol açmıyorsa çelişkili davranışlar ortaya çıkmaktadır.

Burada, görüldüğü gibi, tercihlerin sabitliği görünürde bir sabitliktir ve aslında tercihlerde değişkenlik kabul edilmektedir.

Winston modelinin Stigler-Becker modelinden farklı olan ikinci yönü ise, bağımlılık yaratan mal tüketiminin beşeri sermaye üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Stigler-Becker modelinde, bağımlılık yaratan mal tüketimi o malın üretiminde kullanılan beşeri sermayeyi etkilemektedir. Winston modelinde ise, bağımlılık yaratan mal tüketimi diğer malların üretiminde kullanılan beşeri sermayeyi etkilemekte ve bu durumun daha gerçekçi olduğu ileri sürülmektedir. Örneğin, bugün içilen içkinin asıl etkisi yarınki içki zevkinin üretiminde kullanılacak beşeri sermaye üzerinde değil fakat kişinin mesleki yeteneği ve benzeri alanlardadır²⁵. Bu durumda M ve Z malları için üretim fonksiyonu şu şekildedir:

$$M_j = M(tm_j, X_{mj}), Z_j = Z(tz_j, S_{zj})$$

Bağımlılık yaratan M, zaman inputu (tm_j) ve diğer mallar (X_{mj}) kullanılarak üretilmektedir. Z ise, zaman inputu (tz_j) ve beşeri sermaye (S_{zj}) kullanılarak üretilmektedir. Beşeri sermaye ise M tüketiminden etkilenmektedir.

$$S_{zj} = h(M_j, M_j - 1 \dots \dots \dots)$$

$\frac{\partial S_{zj}}{\partial M_j - 1}$ terimi yararlı bağımlılıkta pozitif, zararlı bağımlılıkta negatif, bağımlılık

söz konusu olmadığında ise sıfır olmaktadır.

M ve Z'nin gölge fiyatları şöyledir:²⁶

$$\pi_{zj} = \frac{w}{\partial Z_j / \partial t_j}$$

$$\pi_{mj} = \frac{w}{\partial M_j / \partial tm_j} + \frac{p}{\partial M_j / \partial X_{mj}} + \lambda_{mj}$$

²⁵Winston, a.g.m., s. 306.

²⁶Winston, a.g.m., s. 307

M malı kullanıldıkça ve yaş ilerledikçe gölge fiyatlarda değişme olacaktır. M zararlı bir bağımlılık yaratan mal ise, geçmişteki M tüketimi Z'nin görelî fiyatının artmasına sebep olacaktır. M'nin fiyatının ise düşme yönünde değişme göstermesi şu şekilde açıklanabilir: Ömrün sonuna yaklaşıldıkça, cari M tüketiminin gelecekte Z'nin üretiminde zamanın verimliliğini etkileyebileceği süre de azalmaktadır. Bu nedenle, ömrün sonuna yaklaşıldıkça Amzj ile gösterilen bağımlılıkla ilgili geleceğe ilişkin maliyetler azalmaktadır. Böylece M malı kullanıldıkça ve yaş ilerledikçe, M'nin görelî fiyatı düşmektedir. Öte yandan, Z'nin fiyatındaki değişme nedeniyle reel gelirden de bir azalma meydana gelecektir. İkame etkisi gelir etkisinden büyükse M malının gölge fiyatındaki düşme tüketilen miktarın artmasına sebep olacak ve cari tüketim gelecekteki tüketimi etkilemiş olacaktır.

Winston sadece cari tüketimin gölge fiyatların değişmesine yol açarak gelecekteki tüketimi etkilemesini incelemektedir. Bağımlılığın yarattığı çelişkilere ve bu çelişkilerin ortadan kaldırılabilmesi için başvurulacak yollara da geniş bir şekilde yer vermektedir.

Modelde çelişki durumu şöyle açıklanmaktadır²⁷. Cari tüketim ve geçmişteki tüketim, fiyatları, beşeri sermaye stokunu ve teknik ilişkileri etkilemektedir. Ancak miyop tercihlerin U ve U* olması, veya miyop-uzun dönemden hangisine göre tercihlerin tanımlandığı konusu gölge fiyatları ve beşeri sermaye stokunu etkilememektedir.

Yaşamboyu fayda fonksiyonu şu şekilde yazılabilir:

$$M = \sum_{j=1}^T V(M_j, Z_j) \frac{1}{(1+r)^j}, \quad V = U, U^* \text{ veya } \bar{U}$$

Tüketici dengesinin şartı M ve Z mallarının marjinal fayda oranının gölge fiyatların oranına eşit olmasıdır. Çelişki yaratan durum, V'nin eşanlı olarak U ve U'ya eşit olması veya V'nin eşanlı olarak U ve U*'a eşit olmasıdır.

Mve Z'nin optimal miktarları fiyatlara ve tercihlere göre belirlenecektir. Fiyatların j dönemi süresince değişmediği varsayılmaktadır. Ancak tercihler değişebilmekte ve bu da çelişkiye yol açabilmektedir. Modele göre $M_j = 0$ iken daima şu ilişki geçerlidir:

$$\frac{\partial U / \partial M_j}{\partial U / \partial Z_j} < \frac{\partial \bar{U} / \partial M_j}{\partial \bar{U} / \partial Z_j} < \frac{\partial U^* / \partial M_j}{\partial U^* / \partial Z_j}$$

Bu durumda, veri herhangi bir gölge fiyat oranında aşağıdaki dört durumdan biri geçerli olabilir:

- U, U* ve \bar{U} ile gösterilen tercih sıralamalarının herbirinde M malı tüketimi sözkonusudur.
- Sadece U* ve \bar{U} durumunda M malı tüketimi söz konusudur.
- Sadece U* durumunda M malı tüketimi söz konusudur.
- Hiçbir tercih sıralamasında M malı tüketimi sözkonusu değildir.

²⁷Winston, a.g.m., s. 308 v.d.

(a) ve (d) şıkları çelişkinin olmadığı durumları göstermektedir. (a) şıkkı, halinden memnun olan bağımlının durumunu göstermektedir. Bu bağımlı hem U hem U* durumunda M malının fiyatını ödemeye razı olacak kadar fayda sağlamaktadır. (d) şıkkı ise cari fiyatlarda ne U ne de U* durumunda M malını cazip bulmayan kişinin durumunu göstermektedir. (c) şıkında zararlı bağımlılığın yarattığı çelişki gösterilmektedir. Burada fiyatlar oranına göre şu eşitsizlik geçerlidir:

$$\frac{\partial \bar{U} / \partial M_j}{\partial \bar{U} / \partial Z_j} < \frac{\pi_{mj}}{\pi_{zj}} < \frac{\partial U^* / \partial M_j}{\partial U^* / \partial Z_j}$$

Yani fiyatlar oranı öyledir ki, miyop tercihlerden U* M'nin tüketilmesine cevaz verirken, uzun dönemli tercihler tüketilmemesini optimal kılmaktadır. (b) şıkkı ise yararlı bağımlılıkta ortaya çıkan çelişkiyi göstermektedir.

Winston, Stigler-Becker modelinde sadece (a) şıkında gösterilen bağımlılık şeklinin incelendiğini belirtmektedir. Oysa Winston'a göre bağımlılık (b) veya (c) şıkında gösterildiği şekilde de olabilir. Hatta bağımlılığı, başlandığı zaman süregiden bir durum olarak değil, belli evreleri olan ve bağımlının dönüşümlü olarak bu evrelerden geçtiği bir süreç olarak düşünmenin daha doğru olacağına işaret edilmektedir²⁸. Beşeri sermayenin yıpranması ve yeniden yaratılması, yaş ilerledikçe tüketicinin gerçekleştirdiği üretimin özellikleri hakkında daha çok bilgi sahibi olması ve etkinliğinin artması gibi nedenler zaman içinde gölge fiyatların değişmesine yol açabilir. Gölge fiyatlarındaki değişme sonucunda da bağımlılıkta bir evreden diğerine geçişler olabilir. Örneğin, M'nin nispi gölge fiyatının zaman içinde düşmesi sonucunda tüketici, sadece U* durumunda M tüketirken hem U hem U* durumunda M tüketmeye başlayabilir. Zaman içinde M'nin nispi gölge fiyatında yükselme meydana geldiğinde, bağımlılıktan kurtulma çabaları başlar. Şanslı tüketici için, fiyat o denli yükselmiş olabilir ki ne U ne de U* durumunda M tüketilmeyebilir. Veya fiyattaki değişme sonucunda sadece U* durumunda M tüketimi söz konusu olabilir.

Winston, bağımlılık yaratan mal tüketiminde görülen çelişkili tercihler durumunu çözümlenebilmek için kişilerin isteklerini kontrol altında tutmak üzere uyguladıkları yöntemlere de yer vermektedir. Daha önce değindiğimiz gibi, bu durum 'egonomi' olarak isimlendirilmekte ve konuyla ilgili çalışmalarda günlük hayattan çok sayıda örnekler verilmektedir²⁹.

Bağımlılık yaratan mal tüketiminde söz konusu olabilecek çelişkileri ortadan kaldırmak için uygulanan yöntemler esas olarak tercihleri veya gölge fiyatları değiştirmeye yöneliktir³⁰. Bu yöntemleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

²⁸ Winston, a.g.m., s. 311-313.

²⁹ Günlük hayattan örneklerin yanı sıra, mitolojiden örneklerin verildiğine de rastlanmaktadır. Strotz bu konulara da değindiği çalışmasının başında mitolojiden Ulysess ile ilgili bir alıntı yaparak, deniz kızlarının tatlı sesine kapılıp gemisini kayalara çarpacağından çekinen Ulysess'in bu durumu önlemek için kendini geminin direğine bağlatması olayına değinmektedir. Strotz, a.g.m., s. 165.

³⁰ Burada değişimin gerçekten meydana gelmesi söz konusu olabileceği gibi, kişinin değişimin olduğuna inanmasının da söz konusu olacağına değinen Winston, R. Michael ve

En çok üzerinde durulan yöntem, "kendi kendini bağlama" veya bazı kaynaklarda "önceden bağlanma" olarak isimlendirilen yöntemdir³¹. Burada sözkonusu olan durum şudur: İleride çelişkili tercihleri olacağını tahmin eden kişi, bu çelişkili durumu ortadan kaldırmak için önceden M malının nispi gölge fiyatını değiştirmeye yönelik bir tedbir almaktadır³². Örneğin, sigarayı bırakmaya çalışan bir bağımlı, U* sözkonusu olduğunda sigara içmek isteyeceğini düşünerek, henüz U* söz konusu değilken evdeki bütün sigaraları atabilir. Böylece, U* söz konusu olduğunda, M'nin (sigaranın) zaman cinsinden maliyeti ve dolayısıyla gölge fiyatı yüksek olacaktır.

Bir başka yöntem, M malının fiyatının gerçekte sözkonusu olandan daha yüksek olduğu konusunda kendi kendini aldatma yoluna gitmektir³³.

Değineceğimiz son yöntem ise, çelişkinin ortadan kaldırılabilmesi için tercihlerin değiştirilmesi yoluna gidilmesidir. Kişiler, tercihlerini değiştirmek yoluyla, M malının marjinal faydasını azaltmaya çalışabilirler. Böylece U* sözkonusu olduğu anlarda bile, M tüketiminin cazip olmaması sağlanmaya çalışılır. Bağımlılıktan kurtulma çabalarında kişiye yardım veren kuruluşlarda da bu yöntemin örneklerine rastlanmakta, kişi gerçekte malı tüketmeyi istemediğine inandırılmaya çalışılmaktadır. Bu yöntemli ilgili olarak, aile ve çevrenin etkisiyle küçük yaşlarda belli bir tercih sıralaması oluşturulabileceği ve bu yolla çelişkili davranışların ortadan kaldırılabilmesi belirtilmektedir³⁴.

Tüketiciler bağımlılıktan kurtulma çabalarında başarısız olduklarında, bu konuda yardım isteme yoluna gidebilirler. Bu yardım, tüketicinin bağımlılık yaratan malı tüketmemesini sağlamak şeklinde hizmet sunan kuruluşlardan istenebilir. Burada kişi, bir malı tüketmemesini sağlamak üzere, bir kuruluştan para karşılığında hizmet satın almaktadır. Bu kuruluşlara Winston, "anti piyasa" kuruluşları adını vermektedir³⁵. Bu tür kuruluşlarda sözkonusu hizmetin ne derece etkin bir şekilde verildiği tartışmaya açık olabilir. Ancak, bu tür kuruluşların ortaya çıkmış olması başlıbaşına ilgi çekici bir noktadır.

G. Becker a.g.m. de tüketicinin algılamalarına daha çok önem verildiğini, oysa kişinin kendini aldatmasının bir sınırı olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtmektedir. Winston, a.g.m., s. 317

³¹ Kendi kendini bağlama: commitment karşılığı olarak, önceden bağlanma: precommitment karşılığı olarak kullanılmıştır.

³² Bu yöntem üzerinde duran çalışmalara örnek olarak bkz. Strotz, a.g.m., R. Thaler ve H. Shefrin a.g.m., T.C. Schellin (1978), a.g.m. J. Elster a.g.m., Ainslie a.g.m.

³³ Winston, bu yöntemde sözkonusu olan davranışlarla psikoloji teorisi arasında paralellik kurmakta ve psikolojide kullanılan bir örneğe değinmektedir: Sigaranın akciğer kanserine yol açtığını kabul ederek sigarayı bırakmaya çalışan bir kişi, sigarayı bırakmadığında kanser ve sigara ilişkisiyle ilgili bilgilere inanmama yoluna giderek, kendini aldatarak çelişkiyi gidermeye çalışacaktır. Winston, a.g.m., s. 320.

³⁴ Bu konuda tasarruf, tüketim alanından bir örnek verilmekte; tasarrufta bulunmanın ne kadar iyi olduğu kişiye küçük yaşlarda benimsetildiğinde, ileride tasarruf etmekle para harcamak arasında çelişkili tercihler oluşmasının engellenebileceğine değinilmektedir. Bkz. R. Thaler ve H. Shefrin, a.g.m., s. 396 ve aynı sayfada referans verilen T. Scitovsky, a.g.e.

³⁵ Winston, a.g.m., s. 320

3) MODELLERİN ELEŞTİRİSİ

İkinci bölümde tanıtmaya çalıştığımız Stigler-Becker ve Winston modelleriyle ilgili eleştirileri bu bölümde sunacağız.

3- A) Stigler-Becker Modeliyle İlgili Eleştiriler

Stigler-Becker modelinin en önemli özelliği, zevk ve tercihlerin zaman içinde ve kişiler arasında önemli değişme ve farklılıklar göstermediği bir ortamda, bağımlılık ilişkisini incelemesidir. Stigler ve Becker böylece, zevk ve tercihlerde söz konusu olabilecek değişkenliği tüketicinin gerçekleştirdiği üretimde geçerli olan üretim fonksiyonunun öğelerine aktararak, tüketici davranışındaki tüm değişimleri gölge fiyatlar ve gelirdeki değişimlerle açıklamaktadır. Stigler ve Becker, zevk ve tercihlerdeki değişimin ve kişiler arasında zevk ve tercihler bakımından farklılıkların, iktisat teorisinde mevcut analiz araçlarıyla açıklanamayan her durumda bir kurtarıcı olarak kullanılmasına karşı çıkmaktadırlar. Bu konuda Stigler ve Becker'in çabaları anlamlıdır. Ancak davranışlarda gözlemlenen farklılıkları, tüketicinin gerçekleştirdiği üretimde gözlemlenemeyen değişimlerle açıklamaya çalışmaları eleştirilmektedir. Bağımlılıkta, cari ve geçmiş tüketim ile gelecekteki tüketim arasındaki ilişkinin, zevk ve tercihlerdeki değişme kanalıyla kurulması ile beşeri sermayenin değişmesi kanalıyla kurulması arasında özde fazla farklılık olmadığı ileri sürülmektedir³⁶.

Ayrıca Stigler-Becker modelinde verilen müzik örneğinde, müzik dinlemenin birikimli etkisi sonucunda müzik beğenisi üretiminde etkinlik artarken fayda fonksiyonunun sabit kalması da eleştiri konusu olmaktadır³⁷.

Stigler-Becker modelinde eleştirilen bir başka nokta ise, bağımlılık konusu olarak tüketicinin ürettiği maddenin kabul edilmesi, üretimde input olarak kullanılan malların talep edilen miktarındaki değişme konusunda ise kesin ve net sonuçlar verilmemesidir³⁸. Örneğin eroin, beşeri sermaye ve zamanı kullanarak hayal alemi diyebileceğimiz bir madde üreten ve tüketen bağımlının bu tüketimi, beşeri sermaye kanalıyla hayal alemi maddesinin gölge fiyatının yükselmesine yol açmaktadır. Bu arada eroinin talep edilen miktarının nasıl değişeceği ise talep esnekliğine bağlı olarak açıklanmaktadır.

Bu konuyla ilgili iki ayrı noktaya değinmek istiyoruz. Birinci olarak, bağımlılığın genellikle tüketicinin üretimde input olarak kullandığı bir mala göre tanımlandığına dikkat etmek gerekir. Örneğin, Stigler-Becker modelinde eroin kullanarak hayal alemi üreten bağımlı, eroin bağımlısı olarak isimlendirilir. Bağımlılık yaratan mal tüketimini açıklayan bir modelin de, bağımlıya adını veren ve tüketicinin üretimde kullandığı inputun tüketimi ile ilgili net açıklamalar getirebilmesi gerekir.

İkinci olarak, Stigler-Becker modelinde talep esnekliğinin az oluşu zararlı bağımlılığın nedeni olarak ileri sürülmektedir. Yazarlar bu sonucun birçokları için

³⁶Pollak bu ayırımın bir semantik meselesi olduğunu belirtmektedir. Pollak (1978/, a.g.m., s. 374

³⁷Winston, a.g.m., s. 300

³⁸H. Simon "Rationality As Process and As Product of Thought", *American Economic Review*, May 1978, 68/2, s. 4.

şasırtıcı olacağını da belirtmektedirler³⁹. Bizce, bağımlılık ve talep esnekliği arasındaki sebep-sonuç ilişkisinin, Stigler-Becker'de öne sürülenin tersi olduğunu düşünmek daha anlamlıdır.

Modelin eleştirilen bir başka yönü, bağımlılık ile beşeri sermaye arasındaki ilişki ile ilgilidir. Stigler-Becker modelinde, bağımlılık yaratan malın tüketimi sadece o malın üretiminde kullanılan beşeri sermayeyi etkilemektedir. Daha önce değindiğimiz gibi, Winston bu durumu gerçekçi bulmayarak kendi modelinde farklı bir yaklaşım uygulamıştır. Bu noktaya Winston modeliyle ilgili eleştirilerde tekrar değineceğiz. Bizce bağımlılık yaratan mal tüketimi, hem o malın hem de diğer malların üretiminde kullanılan beşeri sermayeyi etkileyebilir. Örneğin, sigara veya alkol tüketimi kişinin genel sağlığını olumsuz yönde etkileyerek hem sigaradan zevk alma konusunda hem de diğer maddelerin üretiminde etkinliğini azaltır. Burada aynı beşeri sermaye unsurunun bir taneden fazla mal üretiminde kullanılabileceğini dikkate almak gerekir. Ayrıca aynı kişide bir taneden fazla bağımlılığın olduğu ve bir bağımlılığın diğerinden etkilendiği durumları da dikkate almak gerekir.

Stigler-Becker modeli, bağımlılıktan kurtulma çabalarını ve bu çabaların yol açtığı çelişkileri kapsam dışı bırakan, sadece bağımlılığın memnun olan ve kurtulmak isteği duymayan kişinin durumunu inceleyen bir model olduğu için eleştirilmektedir⁴⁰. Bu açıdan Winston modeli daha gerçekçi bir modeldir.

Stigler-Becker modelinde müzik beğenisi ve eroin bağımlılığı, aralarında yararlı-zararlı dışında başka bir ayırım yapılmaksızın, bağımlılık yaratan mal tüketimi kapsamında incelenmektedir. Bizce bu iki tür bağımlılık arasında, yararlı-zararlı ayırımı dışında önemli farklılıklar vardır. Eroinmanlık, alkolizm v.b. bağımlılıklar, bağımlı kişilerde patolojik değişikliklere yol açmaktadır. Bu değişiklikler nedeniyle, kişinin gölge fiyatlardaki değişimleri algılayarak tüketimini buna göre ayarlamasını beklemek çok anlamlı olmamaktadır. Bu tür bağımlılıkları ayrı bir şekilde incelemek daha anlamlıdır.

3-B) Winston Modeliyle İlgili Eleştiriler

Winston modeli de, Stigler-Becker modeli gibi, tüketicinin üretip tükettiği maddelerden fayda sağlaması esası üzerine kurulmuş bir modeldir. Ancak Stigler-Becker modelinden farklı olarak, bağımlılığın çelişkili tercihlerle ilgili yönü üzerinde duran ve bu nedenle daha gerçekçi olan bir modeldir.

Winston da zevk ve tercihlerin değişmediği bir çerçeveyi esas almaktadır. Ancak bu durum Winston'da sözde kalmaktadır. Miyop tercihler U ve U* arasında değişebilmektedir⁴¹.

Winston modelinde de, çeşitli bağımlılıklar arasında bir fark gözetilmemektedir. Daha önce değindiğimiz gibi, bu konuda bir ayırım yapmak daha anlamlı olacaktır.

³⁹G. Stigler-G. Becker, a.g.m. s. 80

⁴⁰Winston, a.g.m., s. 302.

⁴¹Winston'a göre bu yaklaşım, tercihlerin hiçbir zaman kelimenin gerçek anlamında sabit olamayacağını kabul edildiğini göstermektedir. Winston, a.g.m., s. 303

Stigler-Becker modelinden farklı olarak Winston, tüketilen miktarın bağımlılığın tanımlanması açısından önemli olduğuna, belli bir sınırın üzerindeki tüketimin bağımlılık sayılabileceği durumlar olabileceğine işaret etmektedir⁴². Ancak modelinde bu durum içerilmemiştir. Bizce bu önemli bir noktadır. Hangi durumların bağımlılık sayılacağı belirlenirken, belli bir sınırın üzerindeki tüketim miktarını dikkate almak daha anlamlı olacaktır.

Winston, yaşam boyu fayda fonksiyonunu tanımlarken, kullanılan iskonto oranının ne gibi özellikler taşıması gerektiğine hiç değinmemektedir. Daha önce değindiğimiz gibi, Stigler-Becker modelinde bu konuda 'o' iskonto oranının uygun olabileceği belirtilmektedir.

Winston, bağımlılık yaratan mal tüketimi ile beşeri sermaye ilişkisi konusuna yaklaşımında, Stigler-Becker modelinden farklıdır. Winston modelinde, bağımlılık yaratan mal tüketimi diğer malların üretimiyle ilgili beşeri sermayeyi etkilemektedir. Ayrıca Winston, bağımlılık yaratan mal tüketiminin hem o malın üretimini hem de diğer malların üretimini etkilediği durumun, daha gerçekçi olmakla birlikte daha karışık olduğu için modele alınmadığını belirtmektedir⁴³. Bizce burada, daha karmaşık bir modelle uğraşmanın zahmetine rağmen daha gerçekçi sonuçlar elde etmek mümkün olacağı için, bu durumu dikkate almak gerekir.

Winston modelinde kişi, yaşamı boyunca miyop tercihlerinin U ve U* arasında gidip geleceğini ve n/T kere birinin, 1-n/T kere de diğerinin geçerli olacağını bilmektedir. Bizce, böyle çelişkili bir durum yaşanacağı biliniyorsa, bu bilgi nedeniyle bağımlılık yaratan mal tüketimine hiç başlanmaması mümkündür. Dolayısıyla, bu konudaki bilgi noksanlığı da bağımlılık yaratan mal tüketiminde etkilidir. Winston'un çalışmasında ve diğer kaynaklarda, bilgi eksikliği sadece bağımlılık yaratan tüketimin beşeri sermaye üzerindeki etkileri açısından ele alınmaktadır. Oysa, U ve U* gibi ikili miyop tercihler söz konusu ise, bu ikili tercihlerin varlığı konusundaki bilgi noksanlığı da önemlidir. Hatta burada, Thaler'in "pişmanlık maliyeti" olarak isimlendirdiği unsur etkili olabilir⁴⁴. Thaler'e göre, bir tercih yaptığında pişmanlık duyacağı sonuçların ortaya çıkma ihtimali varsa, kişi bu pişmanlık maliyetine katlanmamak için tercihte bulunmamayı, bir seçim yapmamayı tercih edebilir. Bağımlılıkta da ilerde pişmanlık duyma ihtimali olduğu bilindiğinde, başlangıçta malın tüketimine hiç başlamama kararı alınabilir.

Gerek Winston gerekse Stigler-Becker modelinde, tüketicinin gerçekleştirdiği üretimde sözkonusu olan üretim fonksiyonunun özelliklerine fazla değinilmemektedir. Oysa bu özellikler bağımlılığın incelenmesinde önemlidir. Örneğin, üretimde kullanılan inputlar arasındaki ikamenin güçlüğü veya kolaylığı, her maddenin üretiminde beşeri sermayenin ağırlığının farklı oluşu gibi noktalar önemlidir. Bu ve benzeri noktalar, bağımlılık eğilimi açısından kişiler arasında ve mallar arasındaki farklılıkların açıklanmasında da önemli olabilir.

⁴²Winston, a.g.m., s. 306 ve aynı sayfada 9 no'lu dipnotta konuyla ilgili örneklerin alındığı, A. Hirschman, *The Passions and The Interest: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph*, The Princeton Universty Press, Princeton, 1977.

⁴³Winston, a.g.m., s. 307.

⁴⁴R. Thaler, a.g.m., s. 51,54

Her iki model için değindiğimiz eleştiriler aynı zamanda bağımlılık yaratan mal tüketimini açıklayan bir modelin sahip olması gereken özellikler konusunda ipuçları oluşturmaktadır.

4- SONUÇ

Bağımlılık yaratan mal tüketimi diğer mallarda görülenden farklı özelliklere sahiptir ve bu nedenle birçok çalışmaya konu olmuştur.

Konuyu zevk ve tercihlerin değişmesine yol açan bir tüketim olarak inceleyen çalışmaların yanısıra, zevk ve tercihlerin sabit kaldığı bir çerçevede inceleyen çalışmalar da vardır. Yazımızda bu ikinci türden çalışmalar üzerinde durduk.

Zevk ve tercihlerin sabit kabul edildiği modellerde, üçüncü bölümde de belirttiğimiz gibi, eleştiriye hedef olacak pek çok nokta bulunmaktadır. Herşeyden evvel, bağımlılıkta zevk ve tercihleri sabit kabul etmenin çok anlamlı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zevk ve tercihlerin sabit kabul edildiği modellerde bağımlılık, tüketim biriminde gerçekleşen üretimde kullanılan beşeri sermayeyi etkileyerek bir değişiklik meydana getirmekte veya seçilen zaman birimi içinde bir andan diğerine değişebilen tercih sıralamasına yol açmaktadır. Böylece zevk ve tercihlerin sabitliği görünürde kalmaktadır.

Ayrıca, bağımlılık yaratan mal tüketimini açıklayan modellerde, tıbbi boyutları olan bağımlılığı diğerlerinden ayrı bir şekilde incelemenin daha anlamlı olacağı ortaya çıkmaktadır. Zira bu türden bağımlılık söz konusu olduğunda, tüketicinin gölge fiyatlardaki değişmeleri tam olarak değerlendirmesi beklenemez.

Bağımlılık konusu incelenirken, aynı kişide söz konusu olabilecek bir taneden fazla bağımlılık ve aralarındaki ilişkiler, üzerinde durulması gereken bir konudur.

Bağımlılığın beşeri sermaye üzerindeki etkilerinin, bağımlılık yaratan ve yaratmayan mallar dikkate alınarak daha geniş bir çerçevede incelenmesi konuya daha fazla açıklık getirecektir. Bağımlılıkla ilgili modellerde, tercihlerin bir andan diğerine değişerek çelişkilere yol açabilmesi incelenirken, bu konuda tüketicinin bilgi noksanlığının kapsama alınması daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

Tüketicinin, satın aldığı mal ve hizmetlere zamanını ve beşeri sermayeyi katarak üretimde bulunduğu ve bu şekilde üretilen maddelerin tüketiminden fayda sağladığı bir model, bağımlılık yanısıra diğer bazı alanlarda da tüketici davranışlarını açıklama açısından uygun olabilir. Ancak, böyle bir modelin açıklama gücünü geliştirmek üzere söz konusu üretim fonksiyonlarının özellikleri konusunda daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR:

- Ainslie, G. "Specious Reward: A Behavioral Theory of Impulsiveness and Impulse Control", *Psychological Bulletin*, Temmuz 1975. s. 463-496.
- Elster, J., "Ulysses and the Sirens: A theory of Imperfect Rationality", *Social Science Information*, 1977, 41. s. 496-526.
- Marshall, A., *Principles of Economics*, 8. B, Londra, 1923
- Michael, R. ve Becker. G., "On the New Theory of Consumer Behavior," *Swedish Journal of Economics*, Aralık 1973, s. 378-396.
- Pollak, R., "Consistent Planning," *Review of Economic Studies*, Nisan 1968, s. 201-208.
- _____, "Endogenous Tastes in Demand and Welfare Analysis," *American Economic Review*, Mayıs 1978 68 (2), s. 374-379.
- Schelling, T.C., "Economics or the Art of Self-Management," *American Economic Review*, Mayıs 1978, 68(2), s. 290-294.
- _____, "Self Command in Practice, in Policy and in a Theory of Rational Choice," *American Economic Review*, Mayıs 1984, 74 (2), s. 1-11.
- Scitovsky, T., *The Joyless Economy: An Inquiry into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction*, Oxford University Press, New York, 1975.
- Simon, H., "Rationality As Process and as Product of Thought," *American Economic Review*, Mayıs 1978, 68(2), s. 1-16.
- Stigler, G., ve Becker, G., "De Gustibus Non Est Disputandum," *American Economic Review*, Mart 1977, s. 76-90.
- Strotz, R., "Myopia and Inconsistency in Dynamic Utility Maximization", *Review of Economic Studies*, 1956, 23, s. 165-180.
- Thaler, R., "Toward A Positive Theory of Consumer Choice," *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1980, 1, s. 39-60.
- Thaler, R., ve Shefrin, H., "An Economic Theory of Self-Control," *Journal of Political Economy*, Nisan 1981, 89, s. 392-406
- Von Weizsacker, C.C., "Notes on Endogenous Changes of Tastes," *Journal of Economic Theory*, Aralık 1971, 3, s. 345-372.
- Winston, G.C., "Addiction and Backsliding," *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1980, 1, s. 295-324.